

Чи казка вчить, як на світі жити?

СОФІЯ ВДОВЧЕНКО

29 КВІТНЯ 2021

Взаємини поколінь у фольклорних текстах постають неоднозначними, адже автентичні казки здебільшого відображають не реалії, а прадавні ритуали.

Lina Dūdaitė

Батьки в казкових родинах часто пасивні й абстрактні. Вони з'являються на початку оповіді, аби створити поле для конфлікту, а ролі головних героїв віддані дітям. Наприклад, багато сюжетів поєднує такий спільний зачин: батьки на якийсь час покидають дім або помирають,

залишаючи дітей без захисту; діти порушують типову для казки батьківську заборону — скажімо, виходити з будинку чи двору — й одразу потрапляють у халепу (найчастіше їх викрадають або зачаровують). Не покидати обійстя — релікт табу для нащадків верховних жерців і царів, чиї діти не мали права показувати обличчя навіть сонцю, не те що простолюдіві, тому були ізольовані від зовнішнього світу. Крім того, це батьківське застереження зумовлене первісним страхом перед непізнаними невидимими силами, взаємодія з якими небезпечна.

У деяких казках старше покоління (батько й матір, вітчим і мачуха, дід і баба) можуть бути наставниками-помічниками, що сприяють добробуту головних героїв, або, навпаки, ворогами, які всіма правдами й неправдами намагаються зашкодити дітям. В українській народній казці «Дівчина та злий» мірошник пообіцяв віддати рідну доньку нечистому, тому змушує її піти вночі до млина. Проте дівчині тричі вдається врятувати себе:

Але вона, перед тим як піти, узяла та умилася уночі і стала говорити Отче наш собі дорогою. І прийшла вона до млина, і сатана не міг її як узяти. Мельник знов її післав на другу ніч, але вже не дав їй в хаті умитисі, а вона взяла та й дощівкою на дворі умила сі і пішла до млина допіру. І сатана її знов не міг як узяти. От мельник їй сказав ще й на третю ніч іти. Взяв її випровадив з хати, жи б вона уже не умила сі. Але вона вийшла на дорогу та й там у фосі в калюжі знов умила сі і той сатана її не міг жадним правом узяти.

Після цього батько відвозить доньку в ліс, щоб там її покинути:

Він поїхав до ліса, нарубав фіру дров і став ув'язувати фіру. Перекинув мотузком та й каже до дочки:

— Бігай, злапай за мотузок там і тримай.

І вона злапала за мотузок, стала притримувати, а він взяв сокирою і відтяв їй три пальці на правій руці. Вона стала кричати, мельник добув з кишені хустину, але замість того, що мав зав'язати їй руку, то взяв, зав'язав нею очі, а сам забравсі, поїхав додому, покинувши її у лісі. Але вона узяла, двома пальцями зробила хрест з крові на лобі і на животі, і сатана знов її не міг узяти.

Батькова жорстокість тут закономірна, адже цей сюжет натякає на обряд ініціації, основна соціальна функція якого — засвідчити дорослішання, перехід від дитинства до статевої зрілості. Щоби стати повноправним членом роду, людина мала пережити метафоричні смерть (у глибині лісу ініціанта або ініціантку піддавали тілесним тортурам, наприклад, відрізаючи пальці або вибиваючи зуби) і воскресіння (уже дорослий, а не дитина, повертається до соціуму й має право на шлюб). Те, що героїня витримує всі випробування й наприкінці виходить заміж,

повертаючись до нормального життя, доводить, що в основі цієї казки — репрезентація давнього ритуалу.

Схожим, хоч і не таким жорстоким, буває ставлення злої мачухи до пасербиці й у відоміших фольклорних текстах: «Кобиляча голова», «Дідова дочка і бабина дочка», «Про пасербицю в хатці у ведмедя». Сюжети цих казок, без сумніву, також беруть початок з обряду ініціації. З намови мачухи рідний батько відводить молоду дівчину в ліс і там лишає. Ось як це описано в «Дідовій дочці і бабиній дочці»:

Ото як докучила баба своїми речами дідові, аж до живих печінок допекла, бо щодня одно товкла: «Веди та й годі!» Нічого було робити дідові: треба вести, хоч і жалко. От зібрались і пішли, і зайшли у великий ліс. Ото дочка дідові й каже:

— Заверніться, тату, додому, я й сама піду, десь найду собі службу.

— Добре, — каже дід.

Попрощався і завернувсь, а дівчина пішла собі.

У лісі дівчина зустрічається з чарівною істотою, із якою або грає в ритуальну гру піжмурки, або готує котрусь із ритуальних страв. Повертається додому вона вже в новому статусі — нареченої з багатим приданим, яким її обдарувала Кобиляча голова або Ведмідь.

В українському фольклорі поширені варіації казок, де батьки або просто старші люди передають досвід молодшим поколінням. Здебільшого це вже пізніші тексти, тому відлуння ритуалів у них слабше, а на перший план виходить соціально-побутова проблематика. Батьки (або принаймні одне з них) у таких казках зазвичай доброзичливі, прихильні до дітей; вони постають як позитивні й важливі для розвитку дії персонажі.

У народній казці «Замозолена копійка» йдеться про коваля, який хотів привчити дванадцятирічного сина до роботи по господарству. Мати, шкодуючи хлопця, дає йому два карбованці й відсилає на цілий день гуляти містом. Повернувшись увечері, син каже батьку, що заробив гроші, проте ковалеві швидко вдається викрити обман:

Узяв, подивився і кинув їх [гроші] в огонь. Гроші згоріли, а хлопець і з місця не рушився.

Йому не жаль було за ними, бо не заробив їх.

Наступного дня синові доводиться йти до міста шукати роботу по-справжньому. Це складно, тому що ніхто не хоче його наймати, та зрештою вдається. Заробивши шість карбованців за вантаж мішків із зерном і пиляння дров, він приходить додому та знову віддає гроші татові:

Батько взяв їх і знову шпурнув у вогонь. Хлопець кинувся до вогню і почав хапати звідти копійки. Батько дивиться і каже:

— Синку, не хапай. Тепер я бачу, що ти їх заробив. Але вповіж мені, чому ти не хапав паперові гроші, коли я в перший раз кинув у вогонь?

— Й з мамою хотів вас обманути, але не вдалося. І мені за тими грішми не жаль було, бо я їх не заробив. А тепер знаю, як важко дістається замозолена своїм трудом копійка.

Казок, що оповідають, як старше покоління перевиховує лінтохів-дітей на хороших господарів, доволі багато. У «Про неробу Юрка маминого синка» батьки занадто поблажливі до сина:

Мамин синок Юрцьо до двадцяти років і стеблини не перервав. Добре їв, пив, гуляв, ходив по селу, як пава, а батько з ранку до ночі робив та в старому дранті ходив. Юрасика в селі прозивали пестунчиком, цуцликом і як кому прийшло на язик. Та батькове терпіння увірвалося, і він сказав:

— Досить я робив на тебе, забирайся з хати, дармоїде! Іди роби, як другі людські діти. Мати плакала, але нічого не помагало. Поклала своєму соколику в торбу солонини, бринзи, меду, білого хліба та й сказала:

— Іди, синочку, та розум май, тяжкого не піднімай, низенько хребтик не згинай, холодочок не минай.

Зате вплинути на хлопця вдається старенькому дідусеві, що дарує йому чарівні подарунки, скеровуючи на правильний шлях.

Іще один текст про виховання — «Крадений віл». У чоловіка є дорослий син, який більше звик до крадіжки, аніж до чесної праці. Батько пропонує йому піти разом по світу, щоб подивитися, як живуть інші люди, й обрати собі справу до душі. Хлопець погоджується, але наприкінці подорожі лише вирішує поцупити вола, бо з ремеслом, що могло би прогодувати, йому визначитися так і не вдається. Перш ніж почати їсти вдома страви з краденого вола, яких має вистачити на цілий місяць, батько міряє собі й синові шиї, аби знати, хто на цій дієті більше погладшає.

Поміряли вони шиї та й взялися до їжі. Батько — той їсть повагом, наче у гостях, а син поспішає, немов на пожежу. Загавкає собака, то він все одразу в комору і ховає. І вночі погано спав: все йому здавалось що хазяїн вола прийде. За місяць вони того вола з'їли. Тоді і повеселішав парубок.

— Ану, сину, — каже тоді батько, — поміряємо-но знову наші шиї.

Поміряли. У батька шия на два пальці більша стала, а в сина, навпаки, тонша.

— Це, синку, — сміється батько, — тому, що ти крадене їв.

— А ви, батьку, хіба не крадене їли? — здивувався син.

— Я своє їв, через то і погладшав, — примружуючи очі, каже батько. — Пам'ятаєш, я в село заходив? Це я тоді хазяїну за вола гроші приніс.

Син аж знімів від подиву.

— Ну, сину, — каже тоді батько, — то, може, ти знов підеш вола красти?

— Ні, — опустив очі син, — ніколи більше не крастиму. Краще стану я волами землю орати та хліб сіяти.

Та й так і зробив син і став добрим господарем.

У тексті народної казки, яка вийшла з ритуалу, хороший персонаж — це не обов'язково той, хто наділений такими чеснотами, як доброта, працьовитість, лагідність чи смиренність, але завжди той, хто втаємничений в обрядові тонкощі, пов'язані з поняттями життя та смерті, той, хто має сакральне знання. Зображене у фольклорі або занадто жорстоке, або занадто кумедне й наївне, щоби всерйоз приписувати йому дидактичні функції. Тому описані в народних казках стосунки батьків і дітей, старшого та молодшого покоління не здатні подарувати готову рольову модель, прийнятну для реального життя, — однак можуть стати матеріалом для роздумів про взаємини з іншими.

Текст створено за підтримки проєкту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов'язково збігаються з поглядами фонду.